

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ نازیہ انور

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

HAMEEDA SHAHEEN'S PUNJABI POETRY**حمیدہ شاہین دی پنجابی شاعری****Abstract**

This article covers the themes of Hameeda Shaheen's Punjabi poetry. Hameeda shaheen is an excellent and representative poet of urdu language. You are perfect in both Gazal and Nazm. She have unique sense of style, diction and themes. She didn't limit her poetry to feminine themes only but also include other themes of life and universe in her poetry. She sees life and universe from a feminine perspective, so the different colours, fragrance and taste of the surrounding world appear in her poetry. She has used both Urdu and Punjabi languages to express her existence. Her Punjabi style of poetry also has the same power and energy that is characteristics of her Urdu poetry, and this style is the gift of her creative existence. Her Punjabi poetry is completely unique in terms of its vocabulary, metaphors and themes. Regarding Punjabi

poetry, her themes also have certain characteristic that represents the culture of Sargodha and its surroundings. She has created a new world out of the Punjabi language, idioms and metaphors spoken in Sargodha and its suburbs which is unique to her and not seen in the poetry of any other Punjabi poet. Along with ghazal, she uses other forms of Punjabi poetry and discovers a different attitude in each form. This article deals with these diverse dimensions of her poetry and through her charming poetic style is recovered.

Keywords: Hameeda Shaheen, Language, Gazal,

Nazam, Energy

حمیدہ شاہین عہدِ حاضر دی نمائندہ شاعرہ نہیں، ہم عصر شاعرات وچ معتبر ناں۔ منفرد طرزِ اسلوب تے ڈونگھے نظریاں نال پرچی ایس شاعرہ کول حیات تے کائنات پرکھن دا انملا ڈھنگ اے جیہڑا ہمعصر انا لوں وکھ کردا اے۔ شاعری وچ نسائی عنواناں نال عصری شعور تے سیاسی معاشرتی عنوان آب تاب نال دسدے نیں۔ حیاتی تے کائنات نوں نسوانی وجود دے زاویے نال ویکھن پاروں اوہناں دے آل دوالے کھلرے کائنات دے رنگ، خوشبو تے ذائقے اعلیٰ تخلیقی تجربے دی صورت دسدے نیں۔ لفظ تے معنیاں دی کہکشاں، بے ساختگی، روانی، نزاکت، جدتِ ادا، نوایاں زمیناں تے استعارے بھالنا اوہناں دی شعری خصلت نیں۔ پرانے خیالاں نوں نویں ڈھوں بیان کرن دا کارن اڈ عنواناں اوہناں نوں نوٹیکلی پہچان دتی اوہناں دی شاعری دے انوکھے ذائقے نے ادب دے سنجیدہ قاری نوں نویں جہان نال متعارف کرایا۔

دینی تے ادبی گھرانے نال تعلق پاروں ہستی دی ذہنی آبیاری اوہناں دے گھرتوں ہوئی تعلیمی سفر دے مڈھوں ہی بہترین استادان پاروں بیت بازی، تقریری مقابلے تے علمی ادبی مباحثے شعری ذوق نوں توڑ چاڑھیا

اوہناں نکلی عمرے ای شعر آ کھنا شروع کردتے۔ حمیدہ شاہین نے ظاہر تے باطن دے اظہار لئی اردو تے پنجابی دونوں زبانوں ورتیاں کیوں بے تخلیقی اظہار دا بہترین ذریعہ مادری زبان اے ایس ویلے ادبی دنیا اندر اوہناں دی پچھان اردو شاعری اے پر اوہناں تخلیقی سفر دا مڈھ پنجابی اردو دونوں زبانوں نال اے۔ پنجابی شاعری وکھو وکھ ادبی رسالیاں وچ چھپدی رہی پنجابی مشاعریاں وچ کلام سنا کے اوہناں پچھان بنائی اوہناں دی پنجابی شاعری لفظی، عنوتی تے استعاراتی تناں حوالیاں نال وکھ اے۔ حمیدہ شاہین دا تعلق سرگودھا نال اے اوہناں علاقے وچ بولی جاوے والے لفظاں تے محاوریاں نال شاعری کائنات تخلیق کیتی اے جیہڑی صرف اوہناں نال جڑی اے۔ شعری سفر دے مڈھ توں ہی پنجابی تے اردو دونوں زبانوں وچ شاعری کرن دے باوجود اے تیک اوہناں دی پنجابی شاعری کتابی صورت وچ سامنے نہیں آئی اوہناں دا آ کھنا اے کہ:

”پنجابی میری مادری زبان ہے اور انسان پہلے مادری زبان ہی میں سوچتا
اور لکھتا ہے البتہ ہمارے ہاں چون کہ اردو میڈیم زیادہ معروف ہے اس
لیے اردو شاعری پہلے پبلش ہوئی تاہم مشق سخن آغاز ہی سے اردو اور پنجابی
دونوں زبانوں میں ہے اور میرا پنجابی مجموعہ اس وقت زیر اشاعت
ہے۔“ (1)

حمیدہ شاہین نے اپنے ظاہری تے باطنی وجود دے اظہار لئی نظم تے غزل دونوں صنفوں ورتیاں ہر صنف تے ہیئت وچ وکھرا سواد اے۔ پنجابی وچ اظہار لئی اوہناں پنجابی شاعری دیاں مشہور صنفوں ماہیا، بولیاں تے دوہڑے وچ وی طبع آزمائی کیتی جیہڑی ایس مٹی وچوں اٹھن والے خمیر نوں دھرتی نال خاص لگاؤ اے اوہ پنجابی دی شعری ریت توں وی چنگی طرحاں جانوں نیں اسلوب دے نویں پن تے تازگی نے اوہناں نوں صفِ اول دے نظم نگاراں وچ خاص مقام دتا جس بارے وزیر آغا ہوری لکھدے نیں:

”نئے نظم نگاروں میں حمیدہ شاہین کی آواز میں جو تین اور اسلوب میں جو
تازگی ہے، وہ اس کے علاوہ محض گنتی کے چند نظم نگاروں ہی کو حاصل ہو سکی
ہے۔“ (2)

ہر شخصیت دے ظاہری تے باطنی پہلو ہوندے نیں اوس دے باطن نوں سب توں پہلاں گھر داماحول متاثر کرداے فیر آل دوالے دے حالات تے واقعات اپنا اثر دکھاندے نیں اوہناں باریاں راہیں ای تخلیق کاردی تخلیق تیکر اپڑیا ہوندالے۔ حمیدہ شاہین دی شاعری پڑھدیاں دکھتے درد دا جیہڑا ڈونگھا احساس پنکرا دالے اوہ اوہناں دی حیاتی دے اوس کرب نوں بیان کردالے جیہڑا اوہناں نوں نکلی عمرے پہلاں پیو دے مرن تے فیر سکھیاں ورگی بھین دی بھری جوانی وچ موت دا ڈونگھا صدمہ سہن پاروں اوہناں دے تخلیقی باطن دی گوک بن کے ابھر یادکھ موت دا حقیقی استعارہ بن کے جس کیفیت وچ ڈھلایا اوہدا اظہار اے کہ:

سینے اندر بنیاں قبریں روز گناں تے روواں

خورے کتھے ٹر گئے ماپے کتھے نے ماں جائیاں (3)

اچا تے سچا تخلیق کار ذاتی غماں نوں اجتماعی غماں وچ ڈھال کے معاشرتی کرب، جبر تیاستھصال، آسودگی تے انساناں دی ناقدری نوں جدوں شعری پیرائے وچ ڈھالے تے لہجے وچ کدھرے کدھرے طنز تے صدائے احتجاج ابھردی اے۔ حمیدہ شاہین نے حیاتی دے اوکھے تے تلخ تجربات تے وسیع مشاہدے نوں تخلیقی ہڑناں شعری پیرائے وچ ڈھالیا اوہناں دے اسلوب دا دکھراتے نواں پن تلخیاں دی واردات نوں اپنے لہجے دی زماہٹ نال غیر محسوس انداز وچ بیان کیتا دکھ، طنز تے احتجاج دی رلی ملی کیفیت نے شعراں راہیں معاشرتی تے خاص کر کے نسائی کرب دی انج تصویر کشی کیتی کہ مردانہ مغلوبیت دے شکار معاشرے وچ زنانی دی اذیت تے بے بسی دی پوری فوٹو سامنے رکھدی اے۔ زنانیاں اُتے بیتن والی قیامت دی عکاسی کردیاں لکھدیاں نیں:

سن دی جاواں، کج ناں بولاں

کھا سٹیا اے مینوں میریاں

پچھ پریتیاں تے پڑچولاں (4)

ذاتی غماں نوں اجتماعی غماں وچ رلا کے بیان کرن لئی جیہڑی ڈونگھی بصیرت درکار اے حمیدہ ہوراں کول اوہ بصیرت موجود اے ڈونگھی اکھ اوہناں نوں ڈھیر مطالعے تے مشاہدے نے عطا کیتی۔ غم دی ایس کیفیت دا ظاہر اردو تے پنجابی دونوں زباناں وچ اکواتے اوہناں دی شاعری وچ دسدی اے۔ نسائی کرب تے ناانصافی پاروں

معاشرے نال معاشرتی زیادتیاں دے خلاف احتجاج اوہناں دی اک اُردو نظم ”بے دھیانی“ وچ ویکھیا جاسکدا اے۔ ڈاکٹر خلیل طوقا نے اپنے مضمون وچ غماں دا اظہار کردی اوہناں دی شاعری نوں بصیرت وچ وادھا کرن والی شاعری آکھیا اے جس وچ نسوانی شور تے تڑف قاری دے احساس نوں جکڑ دے نیں۔ زنانی دی اکھ نال نسائی کرب تے دنیا دے رنج الم دا تماشا ویکھنا مردی یقیناً اک اجیہا تجربہ اے جیہڑا روح جھنجھوڑ دیندا اے حمیدہ شاہین دی شاعری مردانہ حاکمیت وچ جکڑ دے معاشرے نوں چشم پوشی توں باہر کھچ لیا وندی اے جیہڑی زنانی دے وجود توں انکاری اے۔ شاعرانہ عظمت دا اعتراف کردیاں عابد حسین لکھدے نیں:

”حمیدہ شاہین نے خود کو عورت ہونے کے احساس کمتری کا شکار نہیں ہونے دیا انھوں نے اپنے سماج کی طرف سے عطا کردہ عورت کے منصب سے اوپر اٹھ کر اپنے قاری سے مکالمہ کیا ہے اور ایک مکمل انسان کی حیثیت سے خود کو سمجھنے کی کوشش کی ہے“۔ (5)

زنانی دا کردار ای بہترین تے باشعور نسائی معاشرے دی تخلیق کردا اے جنھوں پورے اعتماد نال حق حقوق پتہ ہوون۔ نظم راہیں داخلی دنیا دی تصویر کشی کرن والے نسائی شعور بارے صدف ملک اپنے مضمون وچ لکھدیاں نیں:

”نویں نظم وچ عورتاں دی آوازاں گلوں قابل ذکر اے کہ اوہناں نے اپنی داخلی دنیا دی جیویں تصویر کاری کیتی اے، مردانہ نہیں کرسکدے“۔ (6)

نسائی احتجاج دی گونج امرتا پریتم توں لے کے ہر شاعرہ دے کول دکھو دکھ ڈھبوں لہدی اے۔ نسائی احتجاج دی جھلک عہد حاضر دی نمائندہ شاعرہ حمیدہ شاہین کول نظم ”بے دھیانی“ وچ روٹی دے استعارے دی صورت تے پنجابی وچ نظم ”حاضری“ عورت دی بے بسی دی تصویر بن کے ابھری جیہڑی بے حس معاشرے وچ وسن والی ماں، بہن تے دھی دے دکھ تے اوس دی حالت ولوں ورتی گئی بے خبری تے جاہرانہ سلوک دا نوحہ اے نظماں بے حس معاشرے اتے چابک و انگ و سیاں۔ نسائی حساسیت دیاں مظہر اوہناں دیاں ایہہ نظماں جبر تے استحصال دے خلاف کدھرے صدائے احتجاج بلند کردیاں نے تے کدھرے دل دے ہجرے اندا اتھر وڈک کے باہروں ہسدیاں نیں اوہناں وچا رنگی دا اظہار پنجابی دی ہر من پیاری صنف ”بولی“ راہیں کیتا۔

حمیدہ شاہین نے زنانی دے اکلاصے لا چاری، مجبوری تے بے وی نوں بیان کردیاں زنانی نوں احساس کمتری دا شکار نہیں ہون دتا سگوں اوہدے وجود دی اہمیت اجاگر کیتی اے۔ اوہناں زنانی اُتے مرد دی حاکمیت تے فرسودہ رسم رواج دی مخالفت کیتی اے زنانی دے نسائی وجود دی تھان انسانی وجود دی حیثیت نال اوس دی اہمیت اچاری۔ نسائی شعور دے احساس دی جدت تے پختگی نے اوہناں نوں وکھری پچھان دتی۔ دکھاں درداں نوں سینے اندر ڈکدی زنانی اپنا بھرم قائم رکھدی اپنے کلیجے دے ٹکڑے کر لینی اے پر اپنے نال جڑے رشتیاں نوں سردی گرمی توں بچاؤ لئی ہر جتن کردی اے۔ دھیاں بھیناں سب سانجھیاں ہوندیاں نیں ماپے لاڈاں نال اوہناں دے ناز نخرے چکدے نیں پھلاں وانگ پالدے نیں۔ مایاں گھر نازاں نال پلن والی دھی جدوں سوہریاں دے ظلم دا شکار ہوندی اے تے سارے چاء تے سدھراں بھل جاندی اے۔

حمیدہ شاہین آل دوالے دی حیاتی نوں ڈونگھی اکھ نال تکیا تے محسوس کیتا اے احساس پوری شدت نال قاری نوں وی اپنی وگن وچ لیند اے مایوسی ہتھ دین دی تھان ہمت جدوجہد تے خوشیاں بھرے ماحول دی دس اے اچھے پرسکون شہر وساؤں دی تمنا جتھے ہر پاسے سکون تے شانتی ہووے کوئی کسے داحق نہ کھوے۔ ہمت تے ادھم دادرس دیندیاں ظلمت دے ہنیریاں وچوں نور دیاں کرناں لبھن دا ہنر رات توں بعد اگلی سویر دا سورج اوہدا خاصہ اے۔ مسعود خان ارہم لکھدے نیں:

”شاعر دادل جو کچھ محسوس کردا اے اوہنوں شعراں دے ون سونے رنگاں

وچ ڈھال کے دو جیاں تک پہنچا دیندا اے“۔ (7)

ذات دے کرب دادکھ تے حمیدہ شاہین دا کرب دی شدت نوں بہت نرم ماہٹ، خوش اسلوبی تے خوش ترکیبی نال بیان کرنا ذات دے کرب نوں اجتماعی کرب وچ ڈھالن دافن تخلیقی تجربے وچ احساس دی شدت انج اے جیویں اوہناں آل دوالے کھلے دکھاں نوں اپنے وجود راہیں بیان کیتا اے۔ حمیدہ شاہین دی شاعری وچ ذاتی تے خارجی دکھاں دا بیان قاری نوں ذات نال ہم کلام ہوون ول پریردا اے ظاہر تے باطن دیاں سچائیاں تے معاشرے دی منافقت مادہ پرستی داسا یہ نہیں پین دیندیاں۔ دکھاں درداں، اداسی تے ناامیدی دی جھڑی فضا بنائی اے اوہدے بارے غلام مصطفیٰ بسمل لکھدے نیں:

”دفکراں حیاتی دے نال سفر کردیاں نیں۔ ایہہ قد توں وڈیاں ہو جان تے

منکھ اوہناں دے بھار پیٹھ لف کے دوہرا ہو جانداے۔“ (8)

حیاتی دے سنگدے مسئلے، حاكماں دی نا انصافی معاشرتی بے بسی، سیاسی افرتفری، منافقت تے ریاکاری وکھ کے حساس دل رکھن والی شاعرہ دی روح زخمی اے بے ضمیر تے ماڑیاں دا حق کھوہن والیاں لئی اوہناں دے لہجے وچ لکاروی دسدی۔ اوہناں دی پنجابی شاعری وچ ثقافت تے روایت نال جڑت تے خاص طور تے بولیاں وچ نمایاں رنگ پنجابی شاعری وچ سرسبز درخت، فصللاں تے زیناں توں وکھ پنڈاں دے گھراں دے ویہڑے وچ درخت تے اوہناں اتے چمکن والے پکھیاں دا ذکر پنجابی ثقافت دا ترجمان اے۔ پنجابی شاعراں دی دھرتی نال جڑت بارے محمد ریاض لکھدے نیں:

”جنا پنجابی شاعر اپنی دھرتی نال جڑت رکھدا اے او نا شاید ای کسے ہور

زبان دا شاعر سا بھجھ رکھدا ہووے۔“ (9)

پنجابی تہذیب تے ثقافت دی عکاسی دھرتی نال جڑت تے محبت دارنگ شاعری وچ کنج آیا جد کہ اوہ ڈھیر چرتوں شہر لاہور دے باسی نیں تے پنڈاں تھاداں وچ بولے جاوے والے لفظ، محاورے خاص کر اوس تہذیب بارے ڈونگھی جا نکاری مٹی دی کشبو اوہناں دی شاعری وچ کس طرح رلی اوہناں دا آکھنا اے:

”میرا بچپن پنڈ وچ گزریا جس پاروں ابتداء توں ہی میرے اندر فطرت

نال قربت دا احساس بہت زیادہ اے ایسے لئی میرے شعراں وچ پرندے،

شجر تے فصللاں دا ذکر اے۔“ (10)

حمیدہ شاہین نے ماں جہی عظیم ہستی باے وی نظم لکھی۔ حمیدہ ہوراں دی شاعری سادہ تے عام فہم دے نال تفہیم رجھوں اوکھی اے آفتاب شیم موجب اوہناں حیاتی نوں وسیع تناظر وچ دیکھیا سوچیا تے محسوس کیتا حیات تے کائنات دے ڈونگھے رازاں نوں اپنے وجود دی ہاری وچوں ویکھن پاروں اوہناں اتے حیاتی دے نویکلے معنی منکشف ہوئے شاعریاں تخلیق کار اپنے تجربے تے مشاہدے نوں تخلیقی بھٹی وچوں لنگھا کے اوس نوں اظہار دی شکل دین تے قادر اے قاری نوں متوجہ کرن دی صلاحیت رکھدا اے حمیدہ شاہین نے تخلیقی بہاؤ دی نمی لوناں جہڑا چانن الکیا اوہ

جذبے دی شدت تے خیالاں توں بنا ممکن نہیں۔ نظماں دا خمیر دھرتی دی مٹی توں اٹھیا جس نوں جذبے احساس تے فکر دے امتزاج نال نال گنھ کے مکمل متوازن صورت دتی غلام حسین ساجد نے اپنے اک مضمون وچ حمیدہ شاہین دی شاعری نوں نویں جہاناں دا پتہ دین والی شاعری آکھیا۔

جذبے دی شدت شاعری نوں پُراثر بنا دیندی اے الطاف حسین حالی نے چنگے شعر دے جو لازمے دسے اوہناں وچوں جذبے دی شدت نال پرچیا اوہناں دی شاعری قوس قزح دے رنگاں وانگ معاشرتی بے حسی تے نا انصافیاں اتے طنز کردیاں لہجے دی مٹھاس قائم رکھی تے پڑھن سنن والیاں دے دلاں وچ نشتر وانگ کھدی اے۔ نسوانی وجود دی عظمت دے احساس نے اوہناں دیاں نظماں نوں وکھری پچھان دتی اوہناں جہڑے موضوع اپنائے تخلیقی اظہار لئی جیہڑیاں ترکیباں تے لفظ ورتے اوہ اوہناں باطن دیاں ڈنگھیاں توں برآمد کیتے نسائی شاعری کرن والیاں وچ پوری تمکنت نال وکھرے تے نمایاں مقام اتے براجمان نیں۔ حمیدہ شاہین نے غزلاں وچ ترکیب سازی ول خاص توجہ دتی ترکیب سازی بارے ڈاکٹر نوید شہزاد پورن ماشی وچ لکھدے نیں:

”پنجابی غزل وچ ترکیب سازی دا عمل اک خاص اہمیت رکھدا اے نویں

پنجابی غزل وے وچ ڈھیر ساریاں زونیاں ترکیباں نظر دیاں نیں۔“ (11)

زندگی وگدی نیہہ اے ادب دریا اے ایہدے وچ جدت نہ سموی جائے تے ادب منجمد ہو جاوے گا۔ حمیدہ شاہین نے پنجابی شاعری دی روایت نال رشتہ جوڑ دیاں جدت ول قدم ودھایا روایت تے جدت دا امتزاج اوہناں دی فکری اچپائی دی دلیل اے۔ کائنات دا مڈھ محبت اے لطیف جذبے دی عکاسی ہر شاعر کول اے۔ شاعری وچ محبت جیہے کول جذبے دا ہونا ضروری اے ایس رجھوں محمد عرفان الحق لکھدے نیں:

”شاعری کدے وی رومانس توں بنا مکمل نہیں ہوندی کیوں جے شاعری

جذبیاں تے کول احساساں دے اظہار داناں اے۔“ (12)

حمیدہ ہوراں کول محبت دے موضوع دا رجحان غالب اے اوہناں رومان وچ معاشرتی ایچ نیچ دا خیال رکھیا اے تخلیقی طاقت نال نویں تناظر وچ عشق جیہے سچے جذبے دا اظہار اے۔ موضوع کوئی وی ہووے حمیدہ شاہین اوس نوں دلکش پیرائے وچ بیان کر کے قاری نوں پریریا اے اوہ لفظاں وچ تاثیر بھرن تے قادر نیں۔ حمیدہ شاہین دے

نعتیہ کلام وچ خاص انسیت تے عقیدت وکھالی دیندی اے جہڑی عصری تقاضیاں نال جڑی اے جدید طرزِ اظہار دی عکاس اے۔ نبی پاک دے حضور درود تے سلام دا تحفہ پیش کرن دے نال اوہناں دی شفاعت دا یقین اوہناں دے نعتیہ کلام وچوں جھلکدا اے۔ نبی پاک ﷺ دے ظہور نال جہالت دے ہنیرے دور ہو گئے ہر پاسے چائن کھل گیا۔ سوہنے نبی دا ذکر کردیاں لہجہ بہت مٹھاتے دھیمائے لفظاں دی ورتوں وچ شائستگی تے ادب دا خاص خیال اے ایس صفی نوں روایتی موضوع دی تھاں عقیدت تے احترام دے طور اتے اپنایا۔ سوہنے نبی دی جدائی تے اوہناں دے شہرجان دی تمنا ہر دل دی چاہ اے ایس جدائی وچ ہنجو کیر دا اے:

اوس مکھڑے دی لودے صدقے

چائن ہو یاں کالیاں راتاں (13)

ذات دے دو گھیریاں اندر گردش کرن والی ہستی دی شاعری نسائی موضوعاں دی نمائندگی کردی پورے اعتماد تے ممکنت نال ایچ کوٹی تے کھلوتی دسدی اے جس پاروں اہل علم و دانش نے اوہناں دے شاعرانہ اسلوب تے تخیل دی قوت نوں پختہ تے منفرد قرار دتا اوہناں دی شاعری اتے علم تے ادب دیاں معتبر ہستیاں نے بھرپور تبصرے کیتے جہڑے حمیدہ شاہین دے قادر الکلام ہون دی دلیل نیں۔

حوالے

- 1- Interview Hamida Shaheen, Raqam ul Haroof, 20 October 2023
- 2- Wazir Agha, Dr., (Mazmoom), Hamida Shaheen Ki Nazmen
Mashmoola: Barg-e-Taza, Hamida Shaheen Kay Shairi Mosam,
Muratab: Dr. Zakai Qardash, Istanbul University, Turkey, Palace
Publications, Lahore: 1st Edition, 2018, P:15
- 3- Ghair Matboa Kalam Hamida Shaheen, Makhzona Raqama
- 4- Ta Mahi Punjabi Adab, Lahore: January to March 2006

- 5- Abid Hussain, Mazmoon: Nai Taraqi Pasandi aur Hamida Shaheen Ki Shairy, Mashmoola: Barg-e-Taza, P:144
- 6- Sadaf Malik, Naven Nazam Da Irtiqa Sara Shagufta tak, Mashmoola: Khooj 47, Lahore: July December 2001, P:114
- 7- Masood Khan Irham, Murataba Lahran Tay Akhtar Hussain, Lahore: Lahran Adbi Award, Pehli War, 15 July 2006, P:132
- 8- Ghulam Mustafa Bismil, Punjabi Ghazal da Irtiqa, Idarah Punjabi Zuban Tay Saqafat, Pehli War, 1994, P:102
- 9- Riaz Shahid, Dr., Punjabi Nazam Wich Dharti Nal Pyar, Mashmoola: Khoj 27, January June 2014, P:10
- 10- Telephonic Interview, Hamida Shaheen, Raqam ul Haroof
- 11- Naveed Shahzad, Poran Mashi, Lahore: Umair Publishrs, 1st Edition, January 1998, P:146
- 12- Irfan ul Haq, Muhammad, Dr., Mazmoon, Punjabi Azad Nazam da Mahandra, Mashmoola: Khooj 80, Lahore: Department of Punjabi, Punjab University Oriental College, January June 2018
- 13- Ghair Matboa Kalam Hamida Shaheen, Makhzona Raqama